

JOSIP JERNEJ, FILOZOFSKI FAKULTET, ZAGREB

STRUKTURA DELLA BELLINE GRAMATIKE

Della Bellina hrvatska gramatika za potrebe talijanskih korisnika nije obično prerađeno izdanje Kašićevih »*Institutiones linguae Illyricae*«, nego je obogaćena mnogim originalnim dodacima osobito u vezi glagolskih rekcija, kao i drugim važnim napomenama u kojima je autor u neku ruku preteča današnje kontrastivne lingvistike.

Kada se danas sa zahvalnošću sjećamo imena Ardelia Della Belle imamo prije svega u vidu njegov veliki trojezični rječnik — *Dizionario italiano-latino-illirico* (Mleci 1728 i Dubrovnik 1785). I zaista će ime toga zaslužnog Talijana ostati trajno zabilježeno u povijesti naše kulture prije svega zbog tog važnog leksikografskog pothvata.

Za razliku od rječnika, Della Bellina je hrvatska gramatika na talijanskom jeziku — *Istruzioni grammaticali della lingua illirica* — koju je on stavio kao uvod u svoj rječnik — ostala nekako po strani, u sjeni Kašićevih *Institutiones linguae Illyricae*,¹ jer se općenito smatralo i smatra da je Della Bellina gramatika naprosto nova obrada Kašićeve, time što su latinska tumačenja zamijenjena talijanskim, dok je hrvatski sadržaj ostao u biti nepromijenjen. No, ako je i točna tvrdnja da je Della Bellina gramatika zasnovana na Kašićevoj², treba odmah nadodati da se ne radi o ropskoj adaptaciji bez vlastitog udjela. Naprotiv! Della Bellina je gramatika potpunija, bogatija primjerima i pruža više od Kašićeve, osobito na području sintakse.

Da to potvrdimo, počet ćemo najprije sa kratkom analizom opsega tih dva djela. Tako se Kašićeva gramatika sa svojih 191 vrlo uredno tiskanih stranica, na prvi mah doima opširnija od Della Belline koja broji tek 50 stranica³. Međutim, stvari izgledaju drukčije uzmemo li u obzir gustoću sloga po tiskanoj stranici. Tu nam približna kalkulacija opsega obaju djela pruža sasvim drugačiju sliku, jer ako se poslužimo današnjim standardnim mjerilima, od 30 000 slova po autorskom arku, onda Kašićeva gramatika obasiže 8 autorskih araka, a Della Bellina nešto rpeko 10. To su dakako sasvim vanjska mjerila koja ne odlučuju o kvaliteti rada. Mogli bismo još spomenuti i to da Kašićev izdavač Zanetto nije štedio na papiru, jer je slog teksta vrlo rastegnut, dok se to ne bi moglo reći za Della Bellinog mletačkog izdavača Cristofora Zannea, koji je nastojao da mu što više teksta stane na svaku stranicu. Možemo dakle

¹ Della Bellinom gramatikom pobliže se bavio Stjepan Bosanac u raspravi *Ocjena Della Belline gramatike*, *Nastavni vjesnik*, IX(1901) str. 529—561.

² Radoslav Katičić, *Gramatika Bartola Kašića*. Rad JAZU, 388, Zagreb 1981, str. 5 — 129.

³ U taj broj uključene su i 4 stranice uvodnih napomena o izgovoru.

utvrditi da je sa tipografskog gledišta Kašićeva gramatika bolje uspjela od Della Belline.

Dok su *Institutiones linguae Illyricae* našega Pažanina bile namijenjene u prvom redu đacima isusovačkih kolegija, Della Belline su *Istruzioni grammaticali* imale poslužiti mnogo širem broju korisnika, pa stoga obiluju primjerima, pragmatičnim tumačenjima, relativno bogatom frazeologijom i drugim korisnim gradivom.

Kašić je svoju gramatiku podijelio na dva dijela:

- u prvom dijelu, str. 7—81 govori, nakon uvoda o slovima, o imenicama i zamjenicama (*De litteris, nomine et pronomine*).
- u drugom dijelu, str. 82—185 obrađuje glagol i ostale dijelove govora (*De verbo caeterisque orationis partibus*).

Slijede zatim još četiri stranice koje sadrže 13 kratkih poglavlja o sintaktičkim ustrojstvima (*De constructione*), što će Della Bella znatno proširiti, a knjiga završava sa dvije stranice *errata-corrige*.

Della Bella nije svoju gramatiku podijelio na dvije knjige, nego na 24 poglavlja (Stjepan Bosanac koji nije opazio tiskarsku pogrešku na stranicama 45. i 50. navodi samo 23 poglavlja). Svako poglavlje (*capo*) dijeli se zatim na paragrafe, a ponekad se dodavaju i posebne bilješke (*avvertimenti*).

Drukčija je unutarnja razdioba kod Kašića koji posvećuje prvo poglavlje prve knjige prikazu slova i njihovog izgovora. O tom razlikovanju koje u Kašićevo doba još nije moglo biti teoretski dosljedno formulirano, kao i o drugim pitanjima iz područja fonetike u Kašića, govori opširno Radoslav Katičić u svojoj temeljnoj raspravi u *Radu JAZU* 388.

Poznata je grafička neujednačenost koja je vladala u ono doba, a i kasnije do druge polovice 19-og stoljeća, a koju su naši pisci i leksikografi kušali rješavati na različite načine. I Della Bella je želio dati ovdje svoj doprinos pa je među ostalim uveo posebno slovo za zvučni sibilant (ʒ) koji se u Kašića i kod drugih autora pisao ili sa običnim z ili sa s. Inače je obojici bilo zajedničko nastojanje da se fonemska vrijednost pojedinih grafema što više približi talijanskoj upotrebi.

Za palatalni spirant (ž), fonem što ga talijanski jezik ne pozna, Della Bella je zadržao grafem x, i to uprkos protivljenju svog predhodnika Jakova Mikalje, koji je u tu svrhu koristio digram *sg* (*sgivot*) ili *sgj* (*sgjulj*). Međutim, u drugom izdanju Della Bellina rječnika i gramatike (Dubrovnik 1785) priređivač Petar Bašić je promijenio grafiju fonema (ž) u *sc* (*scivot*) prema ortografiji benediktinca Đorđića (*l'abate Giorgi*).

O složenoj problematici hrvatske latiničke grafije, pisano je više puta⁴, a što se posebno tiče Della Belline grafije možemo uputiti na raspravu Stjepana Bosanca⁵.

⁴ Poslije Mareticeve *Istorije hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb 1889, najbolju sintezu o tom pitanju dali su nam M. Moguš i J. Vončina u raspravi *Latinića u Hrvata*, Zagreb 1969.

⁵ No prvu sistematsku analizu te grafije dala nam je sada dr Nives Sironić-Bonefačić u svojoj još neobjavljenoj disertaciji *Analiza talijanske i hrvatske leksičke građe u rječniku Ardelia Della Belle*, Zagreb, 1986.

Della Bella je, za razliku od Kašića, nauku o izgovoru izdvojio iz gramatike. Njegovi *Avvertimenti* tj. napomene za ispravno čitanje i pisanje hrvatskih riječi talijanskim slovima (*con caratteri italiani*) prethode kao posebno poglavlje gramatici, jer su trebale poslužiti i korisnicima rječnika. Kod toga je izostavio kratka Kašićeva razmatranja o slogu (*De syllaba*), i o riječi (*De dictione*), jer se vjerojatno nisu uklapala u njegovu pragmatičku koncepciju cijele gramatike.

Ovdje treba međutim istaknuti posljednje, XXIV. poglavlje gramatike (str. 45—50),⁶ koje sadrži na 5 stranica zanimljiva opažanja i upute u vezi s naglašavanjem hrvatskih riječi (*Alcune regole per pronunciar bene le voci Illiriche*). To je originalan plod Della Bellinog razmišljanja o ortoepiji hrvatskog jezika. Poglavlje je podijeljeno u devet paragrafa, koji usprkos svojim nejasnoćama i krivo bilježenim akcentima, što je već Bosanac opazio, očekuju još analizu od strane kvalificiranih specijalista.

Ono što nas u našem slučaju posebno zanima, to su inovacije što ih je Della Bella unio u jezgreni dio svoje gramatike, tj. u prikaz njezinog morfo-sintaktičkog ustrojstva u poredbi s Kašićem, kao i eventualnu vezu s Mikaljinom talijanskom gramatikom.

Upada odmah u oči početna napomena, kao uvod u gramatiku, gdje Della Bella kaže kako pretpostavlja da čitalac pozna prve osnove latinske i talijanske gramatike kao što su dijelovi govora (*le parti dell'orazione*) i drugi gramatički nazivi. Stoga se on ne kani zadržavati na tim pitanjima i odmah prelazi na padeže imenica ilirskog jezika. Ispušta dakle uvodna razmatranja Kašićeva o slogu, riječi, rečenici (*Institutiones*, str. 17—23), što bi moglo izgledati kao propust, ali odgovara već spomenutoj pragmatičkoj osnovi cijele gramatike. No on će pitanja o broju, padežima i rodu ubacivati u toku izlaganja.

Della Bella razlikuje kao i Kašić sedam padeža u jednini, a osam u množini. To je prema mišljenju R. Katičića najteži Kašićev pojedinačni promašaj, jer ako je kriterij za određivanje padeža završetak i značenje — kriterij što ga je sam Kašić prihvatio — čim je relevantno značenje, mora bez obzira na broj padežnih oblika, biti isti broj padeža u singularu i pluralu. Međutim, Kašić, a po njemu i Della Bella, ne uvodi u singularu osmi padež jer bi taj uvijek po obliku bio jednak dativu s karakterističnim prijedlogom⁷. Sedmi pak padež odgovara funkcijama današnjeg instrumentala (sredstvo, način, popratna pojava, uzrok)⁸, a osmi padež nije drugo nego naš lokativ.

U obje gramatike pregibanje ilirskih imenica opisuju se u tri deklinacije i to na -a, -e, -i, prema završetku genitiva (vjetra, ribbee, millosti).

Za paradigme Della Bella ne uzima uvijek iste primjere kao Kašić. Tako npr. umjesto zlato, deklinira riječ staddo, s obaveznim podvostručnim suglasnikom za oznaku kratkog naglašenog vokala, a u trećoj deklinaciji umjesto sladost uzima milost. U akuzativu jednine, premda ni Della Bella nije uočio

⁶ Krivo numerirano sa XXIII.

⁷ Katičić, o. c., 49.

⁸ U Kašića (str. 22): *concomitantia, causa, modus, instrumentum*; u Della Belle (str. 5) samo: *istrumento, modo, concomitanza*.

razliku između imenica za živo i neživo⁹, ipak ovdje uz krivi Kašićev oblik vjetra, stavlja i ispravni vjetar.

U Della Belle se vidi napredak u razvrstavanju pridjeva, zamjenica i brojeva. Već je Mikalja, za razliku od Kašića odijelio zamjenice od pridjeva. To je isto učinio i Della Bella koji napose govori i o brojevima, a ne miješa ih među pridjeve kao Kašić.

Bilo bi dakako neumjesno da zbog takvih propusta upućujemo kritiku Kašićevom pionirskom radu, jer mu to ne može smanjiti vrijednost, iako u njemu ima i drugih promašaja što ih je Della Bella uspio samo djelomično ispraviti.

Kod nominalne deklinacije pridjeva, Kašić još ne spominje skraćene oblike genitiva *dobra, lijepa* (uz *dobroga, lijepoga*). Della Bella je razabrao tu pojavu i bilježi je u posebnoj napomeni na strani 22, što je opazio već i Bosanac, koji je zabilježio i propust obojice gramatičara u vezi sa zamjenicom *njega, njemu*, što ih i Kašić i Della Bella ubrajaju u pokazne umjesto u anaforičke kao *ja, ti*. »I Della Bella krivo zove zamjenice *njegov, njihov* pokaznima, a dobro veli da su *moj, tvoj, naš* posvojne«.¹⁰

Od IX. do XIX. glave Della Bella raspravlja o glagolima. Za razliku od Kašića on i ovdje ispušta uvodne teoretske napomene o *glagolskim rodovima* (tj. o osobnim bezličnim, aktivnim, pasivnim i drugim glagolima), o *glagolskim načinima* (indikativ, konjunktiv, itd.), i o *vremenima* (prezent, preterit itd.). Sve to Della Bella izlaže neposredno na pojedinim glagolskim paradigmama.

Tri su konjugacije kao i u Kašića; jedino im je redosljed promijenjen:

I. konjugacija	II. konjugacija	III. konjugacija
- am	- em	- im
(<i>imam</i>)	(<i>orem</i>)	(<i>učim</i>) ¹¹

Bez uvodnih izlaganja Della Bella prelazi odmah in medias res, i poput Kašića najprije govori o glagolu *jesam* što ga zove *verbo sostantivo* (*verbum substantivum* u Kašića), a važan je s toga jer služi za sprezanje drugih glagola.

Glagol *hoću*, koji u Kašića dolazi odmah iza sprege glagola *jesam*, kod Della Belle se spominje tek u glavi XIV. među nepravilnim glagolima.

Pri obradi imperfekta glagola *imati* iz prve konjugacije: *imao sam* vel *imo sam* itd. Della Bella dodaje zanimljivu primjedbu: »I *Croatti dicono: imal sam, imal si*«. Vjerojatno je imao predodžbu čakavskih oblika.

U pogledu infinitiva, Talijan iz Foggie je opazio kao i Kašić, da naš jezik poznaje samo infinitiv prezenta. Ali za razliku od Kašića on gleda stvari iz talijanske perspektive i hoće pružiti talijanskom čitaču mogućnost da sve talijanske infinitive opiše hrvatskim riječima. To se prema Della Belli postiže česticom *da*:

dico essere io stato — velim da sam bio
dico che io ero stato — velim da bijah bio

⁹ Vidi str. 41. gramatike, *regola* 5.

¹⁰ Vidi Bosanac, o. c. 552.

¹¹ U Kašića: -im, -em, -am.

Della Bellini primjeri su egzemplikativni i mogu se protegnuti i na futur; npr.: *dico essere io per essere — velim da budem (bio) ili slično*. Na taj je način znatno poboljšano rješenje Mikaljino koji tri oblika talijanskog infinitiva:

insegnare, aver insegnato, aver da insegnare,

prevodi ne baš sretno sa: *uciti, biti ucio, imati uciti*.¹²

Od šest glagolskih načina što ih Kašić navodi na strani 85. i 86, a to su: indikativ, imperativ, optativ, konjunktiv, potencijal i infinitiv, on je proveo u cjelosti u paradigmama samo pet, a tako i Della Bella. Glagolski način koji nije konsekventno proveden kroz sve paradigme je *potencijal*, način što ga je Kašić bio uveo prema Alvaressu, kod kojega se on pojavljuje samo u nekim izdanjima njegove gramatike.

Kašić opisuje potencijal dosta opširno u uvodnom dijelu druge knjige, ali pri navođenju glagolskih paradigmi on ga daje samo kod glagola *biti* i to u četiri vremena.¹³

Premda je već Mikalja iz svoje talijanske gramatike ispustio potencijal, Della Bella ga je, slijedeći Kašića, ipak uveo, no samo u glagolskoj paradigmi glagola *biti*¹⁴ (kao Kašić) i u drugoj konjugaciji kod glagola *orati*.¹⁵

Potencijal je u stvari način koji izražava mogućnost ili ono što se zamišlja. Za talijanskog gramatičara Benedetta Buonmatteia, suvremenika Mikaljinog, potencijal je drugi naziv za optativ koji da uključuje i potencijalno značenje. Znamo da je optativ način koji je najbolje sačuvan u grčkom jeziku i da je latinski jezik spojio funkciju optativa sa konjunktivom. S druge pak strane, baš u doba Della Belle, počeo se unositi u talijanske gramatike novi način: kondicional koji je inače bio prisutan pod nazivom optativa ili konjunktiva.¹⁶

Dok je Kašiću izmakla *kategorija glagolskog vida* (premda je po mišljenju Katičića uočio vidski odnos između svršenih i nesvršenih glagola ali nigdje ne spominje razliku u značenju tih oblika), Della Bella pristupa tom pitanju vrlo uspješno uvođenjem kategorije *učestalih glagola (verbi frequentativi)*. Frekventativni su oni glagoli — kaže Della Bella — koji označuju kontinuiranu, neprekidnu radnju (*un'azione continuata*). I tu on navodi više primjera u obliku rečenica sa glagolima

roditi — rađati (partorire e seguitar a partorire)

spati — spavati (esser solito dormire)

narediti — naređivati

(*»e così moltissimi altri verbi«*.)

¹² Vidi J. Jernej, *Povijest talijanskih gramatika*, Rad JAZU, Knjiga 388, str. 167.

¹³ *Potentialis modi tempus — Praesens: būdu ya? uel, būdē ya?; ſim? ch'io sia? che possa esser'io ... itd. (Institutiones ..., 95).*

¹⁴ *Del Modo Potenziale. — Le voci del congiuntivo con l'interrogativo servono al mondo (sic!) Potenziale. Budem ja? che io sia? che io possa, debba ò voglia essere: bio bih ja? io farei? potrei, dovrei o vorrei essere ec. (Istruzioni grammaticali, 22).*

¹⁵ *Modo Potentiale (sic!). — Dà orem? che io ari, possa, debba, ò voglia arare? ſc. dà bih orào? che io arassi? ſc. dà sam orào? che io abbia arato: ſc. come ne'tempi del congiuntivo.*

¹⁶ Posebno je pitanje od čega se kondicional razvio.

Posebnu originalnost razvio je Della Bella u sintaktičkim poglavljima pri kraju knjige. Već je odjel o prijedlozima znatno proširio u poređenju sa Kašićem, a u primjerima uveo čitave rečenice:

*si nasconde dietro la casa — krije se za kucchjom
metti il cappello in testa — stavi klobuk na glavu.*

Paragraf o veznicima (*Delle Congiunzioni*) je uistinu kratak, ali zatim slijedi važno XXIII. poglavlje pod naslovom *Alcune regole per le Costruzioni*, koje znatno proširuje i dopunjuje Kašićevih kratkih 13 sintaktičkih pravila što ih je Pažanin dodao na kraju svojih Institucija.

Tako npr. Della Bella upozorava na upotrebu pravilnog padeža kod brojeva od 5 dalje: *pet godina, mjeseca, dana*.

Tu ima i mnogo glagolskih konstrukcija u posebnim padežima. Tako će se u duhu jezika (*per proprietà della lingua*) reći:

*kunem se nebom — giuro per il Cielo
ghinem od glada — muoio di fame*

ili

ghinem gladom.

Premda sintaksa nije obrađena sustavno, u posljednjim poglavljima Della Belline gramatike ima vrlo zanimljivih pojedinačnih opažanja.

Razlikama u rekcijski glagola između našeg i talijanskog jezika Della Bella posvećuje osobitu pažnju:

*nauživati se kojegod stvari — godere a sazieta di qualche cosa
mrziti na što — odiare qualcosa
oteti se tuzi — liberarsi dal travaglio
zahvaljujem ti na svih stvarijeh — ti ringrazio per tutte le cose
(danas: di tutte le cose).*

U ovakvim obradbama osjeća se leksikografska sklonost autora.

Ali ima još jedan paragraf toga XXIII. poglavlja koji privlači našu pažnju, a nosi naslov:

Modi di dire propri della lingua Illirica, što će reći Izričaji svojstveni ilirskom jeziku. To je neka vrsta malog frazeološkog priručnika u kojemu ima i izričaja koji su danas zastarjeli, ali su bili živi u Della Bellino doba. Npr.

*on sjede govoriti — incominciò a parlare
ne znam što ću učiniti — non so che fare
imam ložnicu gdi mogu stati — ho una camera dove stare*

Kod posljednje fraze Della Bella upozorava da se ne smije reći: *Imam ložnicu gdi stati*. Doslovno kaže: »E sarebbe Italianismo, Imam ložnicu gdi stati.«

Ovakvih i sličnih upozorenja ima i više: uz ispravan oblik — *ne znam što ću učiniti* — autor upozorava »ed è barbarismo il dire: ne znam što činiti. Nehotice dolazimo do zaključka da je ovdje Della Bella pretekao vremena, jer takve analize već spadaju u područje što ga moderna lingvistika zove »kontrastivnim pristupom«.

Zaključujući svoj prikaz izražavamo uvjerenje da će Della Bellina gramatika morati i dalje biti predmet pomnog istraživanja na što nas obavezuje dužnost proučavanja povijesti našega jezikoslovlja kao i naše bogate kulturne prošlosti uopće.

Riassunto

STRUTTURA DELLA GRAMMATICA DI ARDELIO DELLA BELLA

Le »Istruzioni grammaticali della lingua illirica« che A. Della Bella stampò nel 1728 come introduzione al suo grande vocabolario trilingue (italiano-latino-illirico) e che in seguito furono ristampate due volte, non sono un puro rifacimento delle »Institutiones linguae Illyricae« di Bartolo Kašić (Cassio) ma rappresentano un'opera più completa, più ricca di esempi e soprattutto più ampia in campo sintattico, dove il dotto gesuita conferma una propria originalità di vedute trattando, ad es., delle reggenze verbali e dei costrutti tipici della lingua »illirica«. Qui il Della Bella non solo dimostra originalità di impostazioni, ma precorre in certo senso l'odierna linguistica contrastiva quando usa, ad es., il termine di »italianismo« parlando di versioni letterali fraseologiche.

La grammatica di A. Della Bella merita perciò di esser tenuta in maggior conto di quanto fino ad oggi non sia avvenuto.